

Kişvəri yaradıcılığında bəzi poetik fiqurlar (*anadilli divanı əsasında*)

Könül Əhmədova

E-mail: ahmadovakonul@yahoo.com

Annotasiya. XV əsr anadilli Azərbaycan poeziyasının inkişafında xüsusi yeri olan sənətkarlardan biri də Nemətullah Kişvəridir. Şairin ədəbi irsi həm məzmun, həm dil və üslub, həm də bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından mükəmməl sənət nümunələridir. Klassik Şərq, eləcə də Azərbaycan divan şeiri üçün səciyyəvi olan poetik üslub xüsusiyyətləri Kişvəri yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şair klassik Şərq poetikasına məxsus bədii fiqurları anadilli divanına kamil şəkildə tətbiq etmiş, özünəməxsus üslubu ilə seçilən poeziya örnəkləri yaratmışdır.

Kişvəri şeirlərinin əsas mövzusunun məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü, lirik qəhrəmanın çəkdiyi iztirablar təşkil edir. Şairin məzmun müxtəlifliyi ilə seçilən şeirlərində aşiqin məşuqəyə olan sevgi hissləri, qəlbindəki kədər, həsrət duyğusu, onun gözəlliyinə heyranlığı bənzərsiz bir dildə qələmə alınmışdır. Kişvəri şeirində məzmun və forma gözəlliyi bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır. Xalq danışığı dilinin incəliklərindən istifadə ilə yaradılan bu söz inciləri özünün məzmununu və bədii dəyəri baxımından diqqətəlayiq sənət örnəkləridir.

Açar sözlər: Nemətullah Kişvəri, poetika, istiarə, təzad, təşbeh, ritorik sual

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.11.2023; qəbul edilib – 29.11.2023

Some poetic figures in the works of Nematullah Kishvari (*on the basis of native language divan*)

Konul Ahmadova

E-mail: ahmadovakonul@yahoo.com

Abstract. In the development of Azerbaijani poetry of the 15th century, Nematullah Kishvari occupies one of the leading places among the creators. From the point of view of the creative features of content, language and style, the poet's poetic heritage is a true example of perfection. The poetic style, characteristic of classical oriental, including Azerbaijani, divan poetry, occupies a significant place in Kishvari's creative work. The poet perfectly applied the artistic figures belonging to the classical Eastern poetics to the native language divan, and created examples of poetry distinguished by their unique style.

The main motives of Kishvari's poetry are the praise of love and beauty, the experiences of the lyrical hero. In the rich thematic diversity of the poet's poetry, the ashug's love feelings for his beloved, sadness and heartfelt melancholy, admiration for her beauty are described in a unique emotional language. In Kishvari's poems, form and content harmoniously complement each other in beauty. These pearls of words, created using the popular spoken language, are interesting examples in terms of the artistic value of their content.

Keywords: Nematullah Kishvari, poetics, metaphor, contrast, teshbeh, rhetorical question

Article history: received – 20.11.2023; accepted – 29.11.2023

Giriş / Introduction

Divan ədəbiyyatına məxsus poetik xüsusiyyətlərin incəliklərini özündə ehtiva edən Nemətullah Kişvərinin anadilli divanı məzmun baxımından daha çox gözəllik və ülvilik hissələrinin poetik ifadəsi kimi diqqəti çəkir. Şeirlərində məhəbbətin tərənnümünə xüsusi yer verən şair rəngarəng poetik vasitələrdən istifadə etmişdir. Təsadüfi deyil ki, həyatı məhəbbətin tərənnümü, dil sadəliyi, fikir aydınlığı, səmimiyyət, axıcılıq Kişvərinin bütün lirik şeirlərinə xas olan əsas cəhətlərdən biri sayılmışdır [3, s.11]. Şair sevgilisinin gözəlliyinin vəsfı zamanı təşbeh, eşqinin böyüklüyünü, iztirabının dərinliyini ifadə etmək üçün isə mübaligə və metafor kimi bədii təsvir vasitələrindən istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, şair şeirdə ahəngdarlıq yaratmaq, məzmunun bədii təsir gücünü artırmaq, sözlərin axıcılığını, səlisliyini təmin etmək üçün alliterasiya, məqlub, təzad, təcnis və s. kimi poetik vasitələrdən də ustalıqla bəhrələnmişdir.

Əsas hissə / Main part

Kişvəri şeirlərində ahəngdarlıq, musiqilik yaradan vasitələrdən biri məqlubdur. “Klassik poetikada bir hərf fərqi ilə ayrılan sözlər məqlub adlanır. Ümumi mənası “çevirmək” olan bu söz terminoloji mənada “bir hərfi çevirmək (dəyişmək)” deməkdir” [1, s.10]. Şairin anadilli divanında məqlub ifadə vasitəsinə aid çoxlu sayda nümunələr göstərmək mümkündür.

*Məhfum olan aşiqi-dilxəstə ləbindən,
Məhşər günidə, əlbəttə, məhrum olasıdır.* [4, s. 25]

*Ləblərin yadı bilə könlümdür ol meyxarə kim,
Sərxoşan meyxanədən cami-şərab almış gəlür.* [4, s. 30]

Verilən nümunələrdə “məhfum” və “məhrum”, “meyxarə” və “meyxanə” sözlərində söz daxilində bir hərf başqası ilə əvəz edildiyindən məqlub sayılır. “Məhfum” sözündə “f” hərfi “məhrum” sözündəki “r” hərfi ilə və ya “meyxarə” sözündəki “r” hərfi “meyxanə” sözündəki “n” hərfi ilə əvəz edilmişdir.

*Çağırдың, ey səmənsima, yanağıma düşən tərdür,
Kətan yagdıq bilə ol təрни, ey simin bədən, dərdür.* [4, s.28]

*Gəlgil ki, boldu zindəgi sənsiz mana besyar kəm,
Canımdə min dağı-bəla, könlümdə yüz xərvar gəm.* [4, s.77]

Birhəcalı sözlərdə söz önündən bir hərfin digər hərfə əvəzlənməsi də məqlub sayılır. Məqlub daha çox birhəcalı sözlərdə rast gəlinir. Yuxarıdakı nümunələrdə “tər” sözünün ilk hərfi olan “t” “dər” sözünün ilk hərfi olan “d” ilə, “kəm” sözünün ilk hərfi olan “k” “gəm” sözünün ilk hərfi olan “g” ilə əvəz edilmişdir.

*Şol pəri-peykər ki, yüzindən niqab almış gəlür,
Bir mäləkdür kim, fələkdin afitab almış gəlür.* [4, s.30]

*Meydən açıldı gülşəni-hüsnündə lalələr,
Tərdür ki, düşdü lalələr üstündə jalələr.* [4, s.32]

Bu nümunələrdə isə ikihecalı sözlərdə söz önündən bir hərf digər həflə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir.

*Məndən, ey naseh ki, rüsvayi-cahanam yarsız,
Arü namus istəmə kim, aşıq olur arsız.* [4, s.38]

Verilən nümunədə isə məqlub əvvəlki sözün önündən bir hərf atılmaqla düzəlir. Yəni “yarsız” sözünün ilk hərfi olan “y” samiti düşərək “arsız” şəklində olur.

*Görünməz zərrəcə ağzın nigara, deridim, leykən
Gülər çağında, ey xurşid, ağzın var imiş, bildim.* [4, s.67]

Məlum olduğu kimi, əvvəlki sözün daxilində iki hərf yerlərini dəyişərək bir-birinin yerində işlənməklə də məqlub düzəldilir [1, s.19]. Təqdim olunan nümunədə də “ağzın” sözündəki “z” və “g” samiti “ağzın” sözündəki “g” və “z” samiti ilə yerini dəyişdiyi üçün məqlub sayılır.

Kişvərinin anadilli divanı üslub baxımından çox zəngindir. Şair oxucunu öz dərdinə, sevincinə şərik etmək, hiss və düşüncələrini aşılamaq üçün kifayət qədər poetik vasitələrdən istifadə etmişdir. Kişvəri öz şeirlərində məhəbbətin tərənnümünü xüsusi boyalarla verməyə nail olmuşdur. Gözəllərin tərənnümündə ustad şair məcaz növü olan təşbehdən daha çox istifadə etmişdir.

*Mənim bir dilbərim var kim, yüzi xurşidi-ənvər tək,
Dəhani höqqeyi-mərcandurur, dəndani gövhər tək.
Saçı sünbül, gözü ceyran, yüzi gülgül, xəti reyhan,
Rəhü rəftari şirinü ləbü göftari şəkkər tək.* [4, s.50]

Şair bu nümunədə sevdiyi qızın üzünü günəş işığına, dişlərini gövhərə, saçını sünbülə, gözünü ceyrana, üzünü gülə, söhbətini şəkərə bənzədir. “Şeirdəki təsvir o qədər mükəmməl və anlaşılıqdır ki, artıq izaha və şərhə ehtiyac yoxdur. Şair bir rəssam incəliyi ilə hərtərəfli gözəl olan bir insanın portretini yaradır. Bu surəti mənəvi və zahiri məziyyətlərin təsvirinin əks olunduğu bədii lövhələrlə bəzəyən sənətkar poetik vasitələri son dərəcə səxavətlə, həm də yerli-yerində işlədir” [2, s.622].

*Dili bülbül, zülfi sünbül, xalı filfil, boyu sərv,
Xətti səbzə, yüzi lalə, gözləri şəhla, yigit.* [4, s.20]

Kişvəri gözəlin vəsfi zamanı “dili bülbül” deyərək sevgilisinin danışığını bülbülün heyranedici cəh-cəhinə bənzədir. Ümumilikdə, nümunədə silsilə təşkil edən yeddi təşbeh işlənmişdir.

Şair anadilli divanında mübaliğədən də ustalıqla istifadə etmişdir. Şair aşıqanə şəkildə sevgilisini öz məhəbbətinə inandırmaq, məhəbbət iltirablarını, ayrılıq ağrısını göstərmək üçün mübaliğədən istifadə edərək şeirin bədii üslubuna rəngarənglik qatmışdır.

*Naləm ucaldı yetirəm sən sərv boylu mah üçün,
Can veridür mən damədəm sən büti-dilxah üçün.* [4, s.161]

Bu şeir parçasında şair lirik qəhrəmanın naləsinin sərv boylu aya bənzəyən yarına ucaldığını mübaliğə ilə vermiş, bu yolla onun naləsinin Aya çatdığını vurğulamışdır.

*Kişvəri geymiş qara, canında odlar parlayıb,
Sən saçı sünbül, yüzi gülnardan ayrılğalı. [4, s.130]*

Bu mısradə sənətkar saçı sünbül, üzü gülnar olan yarından ayrıldığı üçün qara geyindiğini mübaliğə kimi işlədərək içinin yanğısını “canımda odlar parlayıb” şəklində vermişdir.

*Lalətək bağrım kəbabü gərqi-xundur damənim,
Ol saçı sünbül, yüzü gülnar sormaz halımı. [4, s.120]*

Verilən nümunədə isə aşiqin (lirik qəhrəmanın) bağı lalətək qızarıb, ətəyi qana boyansa da, saçı sünbül, üzü gülnar olan yarı onun halını sormur.

Şairin anadilli divanında cinas, yaxud təcislərə də geniş yer verilmişdir. “Şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlərə nəsrədə omonim və şeirdə cinas və ya təcnis deyilir... Cinas klassik şeirin əsas səciyyələrindən və ritmik əlamətlərindən sayılır. Bu sənət həm ritmik-ahəngdarlıq, həm də məzmun incəliyi baxımından bədii söz sənətinin gözəlliyini təmin edən amillərdən biridir” [5, s.189-190]. Kişvəri şeirlərində təcislərdən ustalılıqla istifadə edilmişdir. Sözü mənə incəliklərindən məharətlə bəhrələnmə Kişvəri şeirinə məxsus cəhətlərdən biri kimi özünü göstərir. Şairin şeirlərində cinasın müxtəlif növlərindən istifadə olunmuşdur.

*Xanı dövlət kim, əyağ içib əyağını öpəm,
Bir əlimdə bu əyağ, bir əlimdə ol əyağ. [4, s.47]*

Nümunədə verilmiş “əyağ içib əyağını öpəm” mısrasındakı “əyağ içmək” “qədəh içmək” anlamında, “əyağını öpəm” kəlməsi isə bədən üzvü olan “ayaq” mənasında işləmişdir. Bu sözlər təcnisin tam (sərih, mütləq) növünə aiddir. Yazılışı eyni, amma mənası fərqli anlayışa malikdirsə, bu tam təcnis hesab edilir.

*Yüz veribdür mana yüz gəm, sənəma, sən gedəli,
Görmədim könlümü xürrəm, sənəma, sən gedəli. [4, s.121]*

Verilmiş şeir parçasında “yüz veribdür” və “yüz gəm” birləşməsində birinci “yüz” sözü “üz” anlayışını ifadə edərək “üz vermək” frazeoloji birləşməsini yaratmışdır. İkinci ifadədəki “yüz gəm” birləşməsindəki “yüz” sözü say mənasında işlənmişdir. Birinci mısranı “Üz veribdür mənə yüz qəm, sənəma, sən gedəli” formasında işlətsək, cinas sözlərin mənasını daha aydın şəkildə müəyyənləşdirə bilərik.

*Köksümü qalxan qılıb mən oxların qarşusinə,
Gər inanmırsan bir ox atgil mana qarşu sına.
Gəmzə oxu qaşların yayından, ye əbru kəman,
Sən atarsan canəvü könlüm dutar qarşu sinə. [4, s.107]*

Bu bənddə işlədilmiş “qarşusinə”, “qarşu sına” və “qarşu sinə” sözlərini natamam təcnis növünə daxil etmək olar. Birinci mısradə lirik qəhrəman köksünü gözəlin oxları (kirpikləri) qarşısına qalxan kimi tutduğunu bildirir. İkinci mısradə isə gözələ müraciətlə bildirir ki, əgər

inanmırsansa, mənə qarşı (doğru), sına, ox at. Sonuncu misrada isə lirik qəhrəman atılan oxlara qarşı sinə tutduğunu bəyan edir. Göründüyü kimi, Kişvəri təcnislər hesabına gözəl poetik bir lövhə yaratmağa nail olmuşdur.

“Adətən, komponentləri poetik mətnin (misra, beyt, cümlə) sonunda yanaşı gələn təcnis növünə mükərrər (habelə: mürəddəd, müzdəvəc) təcnis deyilir” [1, s.111].

*Ey gözün zaği-siyahü zülfi-mişkinün duzağ,
Danə xalın için düşmüş duzağına duz ağ.* [4, s.46]

Beytdəki “duzağına” və “duz ağ” sözləri mükərrər təcnis növünə aiddir. Belə təcnisin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cinas təşkil edən iki söz cümlənin (misranın, beytin) sonunda yanaşı işlənsin.

*Sən içərsən cami-gülgün əhdü peyman sındurub,
Kişvərinin xuni-dil birlə dolu peymanəsi.* [4, s.120]

Nümunədə işlənmiş “peyman” və “peymanə” sözləri artırma təcnis nümunəsi hesab edilə bilər. Belə ki, bu təcnis növündə ikinci sözə bir, bəzən də iki hərf əlavə etmək mümkündür. Birinci misrada işlənən “peyman sındurub” sözü “əhdi pozmaq”, “sözündən dönmək”, ikinci misranın sonundakı “peymanə” sözü isə “qədəh, piyalə” anlamını ifadə edir.

Nemətullah Kişvəri anadilli divanında təzaddan da geniş istifadə etmişdir. Ziddiyyət, antonimlik təşkil edən sözlərdən istifadə dilimizin lüğət zənginliyindən xəbər verməklə yanaşı, şeirlərin dilinə oynaqlıq, canlılıq da gətirmişdir.

*Ey günəş, sənsiz çiraği-mahi-taban bolmasun,
Xəttü ləlin bolsa Xizrü abi-heyvan bolmasun.* [4, s.154]

*Sizgə yetsün deb hənalidür günəş kim, ruzi şəb,
İki mənzil bir qılır mahi-cəhan meymay ilən.* [4, s.92]

Verilmiş hər iki beytdə “günəş” və “mah” (ay) sözləri bir-birinə zidd anlayışlar kimi işlənərək təzad yaratmışdır.

*Şeyx Sənantək nə din qaldı, nə imanım mənim,
Heç müsəlman oğluna kafər qızı yar olmasun.* [4, s.85]

Bu nümunədə isə “müsəlman” və “kafər” sözləri bədii təzadı təşkil edir.

*Kişvəri tək quluna sadıq şəhə, yox bir qulun,
Bolsa yüz min sadıqül-ixlasi-dövlətxahlar.* [4, s.30]

*Məlamət daşı birlə bu bəlakeş canım öldürdüm,
Cəzası budurur qul kim, qalur sultan yasağından.* [4, s.96]

Təqdim edilən birinci beytdə “qul” və “şah”, ikinci beytdə isə “qul” və “sultan” sözləri təzad kimi işlənmişdir. Hər iki nümunədə cəmiyyətin bir-birinə əks olan iki sinfi təbəqənin adının eyni misra daxilində qoşa verilməsi təzad yaratmış, məzmunə xüsusi mənə yükü vermişdir.

Şairin bəzi beytlərində iki və daha artıq təzad təşkil edən söz-cütlüklərə də rast gəlinir. Məsələn:

*Ruxü zülfindən ayru ancə ağlar qanlu çeşmim kim,
Gecədən gündüzi bilməz, qaranı seçməz, ağından.* [4, s.96]

Verilən bu beytdə təzadı təşkil edən iki söz cütlüyü işlənmişdir: “Gecə” ilə “gündüz”, “qara” ilə “ağ”. Hər iki söz-cütlük bədii ədəbiyyatda təzad yaratmaq üçün ən çox istifadə edilən sözlər sırasındadır. Şair yarının zülfünü görməkdən ötrü qan ağlayan gözünün gecəni gündüzdən, ağ qaradan seçmədiyini söyləyərək bədii təzad vasitəsilə fikri daha təsirli ifadə etməyə nail olmuşdur.

Bədii ədəbiyyatda emosionallıq yaratmaq və fikrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə edilən poetik vasitələrdən biri də ritorik sualdır. Ritorik sual cavabı olmayan sualdır. Kişvəri də anadilli divanında ritorik suallardan geniş şəkildə istifadə edərək şeirlərinin dilinə bir emosionallıq gətirmiş, nitqin təsirini artırmağa nail olmuşdur.

*Munca qan tökməkdən, ey xunxar, usanmazmısan?
Munca xəlqi göydürüb, ey yar, usanmazmısan?
Bülbüli-ğəmdidənün bağına sancıb dəmbədəm,
Xari-həsrət, ey güli-bixar, usanmazmısan?* [4, s.89]

Şair verilmiş nümunədə bədii xitab və bədii sualdan istifadə edərək fikrin təsir gücünü artırmağa nail olmuşdur. Belə ki, lirik qəhrəman sanki eşq iztirabından dilə gəlib üsyan edir: məşuqədən bu qədər qan tökməkdən, kədərli bülbülün bağına həsrət tikənə sanmaqdan usanmadığını soruşur. Şair burada lirik qəhrəmanın suallarına cavab istəmir, sadəcə, onun hissələrini hər kəsə çatdırmaq, yaşadığı qarşılıqsız məhəbbətin ağrı-acısını anlatmaq, emosionallıq yaratmaq üçün ritorik suallara müraciət edir.

*Əya sənəm, necəsən, xoşmusan, səfacəmisən?
Güli-İrəm, necəsən, xoşmusan, səfacəmisən?
Xoş ol zaman ki, yetim yoldun, ayağın öpəm,
Sana deyəm, necəsən, xoşmusan, səfacəmisən?
Gəl ey iki gözümün mərdümi ki, bir saat,
Səni görəm necəsən, xoşmusan, səfacəmisən?* [4, s.97]

Bu şeir nümunəsində də şair bədii sualdan istifadə edir. Kişvəri lirik qəhrəmanın sevgilisinin hal-əhvalını soruşmasını, onun yolunu səbirsizliklə gözləməsini, bir saatlıq da olsa, onu görmək istəyini bədii suallar vasitəsilə dilə gətirir. Bu forma isə şeir parçasına xüsusi ritm və ahəngdarlıq verir.

Beləliklə, Kişvərinin poeziyasında işlək olan poetik fiqurların araşdırılması göstərir ki, şair anadilli divanında yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Şair fikrin ifadəsində sözün poetik gücündən məharətlə istifadə edərək klassik söz sənətimizi bənzərsiz incilərlə zənginləşdirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Kişvəri şeirlərini dil və üslub cəhətdən araşdırdıqca şairin zəngin söz ustalığının şahidi oluruq. Şair müxtəlif məcaz növlərindən istifadə edərək ana dilimizin zəngin söz ehtiyatına malik olduğunu göstərmiş, şeirin ahəngdarlığını, axıcılığını təmin edən xalq danışığı dilindən istifadə etməklə çeşidli örnəklər yaratmışdır. Kişvəri sələflərindən fərqli olaraq, klassik poeziya dili üçün

səciyyəvi olan izafət tərkibləri əvəzinə, daha çox ana dilimizin zənginliyi hesabına yaranan poetik ifadələrə üstünlük vermiş, ədəbi dilimizi üslub baxımından daha da zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat / *References*

1. Adilov, M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. – Bakı: Elm və təhsil, – c.7. – 2020.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [10 cildə]. – Bakı: Elm, – c.3. – 2020.
3. Eyvazova, R. Kişvəri divanının dili. – Bakı: Elm, – 1983.
4. Qəhrəmanov, C. Kişvəri. Əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004.
5. Quliyeva, M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. – Bakı: Maarif, – 2010.

Некоторые поэтические фигуры в творчестве Нематуллаха Кишвари (на основе дивана на родном языке)

Кёнуль Ахмедова

E-mail: ahmadovakonul@yahoo.com

Резюме. В развитии азербайджанской поэзии XV века Нематуллах Кишвари занимает среди творцов одно из ведущих мест. С точки зрения творческих особенностей содержания, языка и стиля поэтическое наследие поэта является настоящим образцом совершенства. Поэтический стиль, характерный для классической восточной, в том числе и азербайджанской, диванной поэзии, занимает значительное место в творчестве Кишвари. В своём Диване на родном языке поэт своим самобытным стилем искусно использовал художественные фигуры классической восточной поэтики, создав поэтические образцы.

Основными мотивами поэзии Кишвари являются воспевание любви и красоты, переживания лирического героя. В богатой тематическим разнообразием поэзии поэта неповторимым эмоциональным языком описаны любовные чувства ашуга к возлюбленной, грусть и сердечная тоска, восхищение её красотой. В стихах Кишвари форма и содержание по красоте гармонично дополняют друг друга. Эти жемчужины слова, созданные с использованием народного разговорного языка, по художественной ценности своего содержания являются интересными образцами.

Ключевые слова: Нематуллах Кишвари, поэтика, метафора, контраст, сравнение, риторический вопрос